

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ATİF İSLAM OĞLU İSLAMZADƏ

OĞUZ EPİK ƏNƏNƏSİNDƏ QAZAN XAN OBRAZI

5719.01 – Folklorşünaslıq

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2013

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun “Dədə Qorqud” şöbəsində yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: **Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev**
AMEA-nın müxbir üzvü,
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Asif Abbas oğlu Hacıyev**
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Mehmet Mevlüt oğlu Turmuş
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı müəssisə: Bakı Dövlət Universitetinin “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” kafedrası

Müdafiə “_27_” _06_ 2013-cü il saat “_” da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD.01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı şəhəri, İçərişəhər, 8-ci Kiçik Qala döngəsi 31, AMEA Folklor İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_” _____ 2013-cü il tarixində göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent:**

**Afaq Xürrəm qızı
Ramazanova**

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazının mifoloji strukturunun araşdırmaya cəlb olunması folklor-şünaslığın zəruri elmi problemlərindəndir. Mövzunun tədqiqat aktuallığı aşağıdakı amillərlə müəyyənləşir:

– Qazan xan obrazının epik-mifoloji semantem olaraq oğuz-türk epik-mifoloji ənənəsinin əsas struktur oxlarından birini təşkil etməsi ilə;

– “Oğuznamə” eposunun üç əsas obrazından biri olması ilə.

Mövcud tədqiqatlarda Qazan xan obrazının tarixi-müqayisəli metodla öyrənilməsi müəyyən qədər mümkün olsa da, struktur-semiotik metodla öyrənilməsi, demək olar ki, aparılmamışdır. Bu da öz növbəsində oğuz epik ənənəsinin əsas semantik obrazlarından olan “Qazan” mifoloji modelinin hər iki metodla tədqiqini zərurətə çevirir. Qazan xan obrazı oğuz epik ənənəsinin məşhur personajı olduğu üçün DQK ilə bağlı tədqiqatların demək olar ki, hamısında onun haqqında bəhs edilmişdir. Həmin araşdırmalarda obrazın bədii-poetik səciyyəsi, tarixi-sosial semantikasını və s. məsələlərə toxunulmuşdur. Lakin Qazan obrazının mifoloji semantikasından bəhs edən tədqiqatlar çox azdır.

Oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazının tarixi-müqayisəli və struktur-semantik səviyyələrdə bir obraz kimi tədqiq olunması bir neçə tədqiqat əsəri istisna olmaqla, demək olar ki, əhatəli şəkildə araşdırmalara cəlb olunmamışdır. Yalnız bu və ya digər formada “Dədə Qorqud kitabı” eposu haqqında bəhs açılarkən Qazan xan obrazı haqqında müəyyən təsviri bilgi verilmiş, lakin bu məlumat səviyyəsi o qədər də geniş şəkildə səciyyələnməmiş, kompleks təfərrüatlar meydana çıxmamışdır. Həm Oğuz-türk mədəniyyətinin öyrənilməsi, tədqiq və təbliğ olunması, həmçinin Qazan xan obrazının bütövlükdə oğuz epik ənənəsində yerini müəyyənləşdirmək baxımından tədqiq etdiyimiz mövzu kifayət qədər aktual və gərəklidir. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, DQK mükəmməl bir abidə olduğu üçün bundan sonra da bu mövzuya elmi-nəzəri cəhətdən tədqiqat obyektini olaraq yanaşmaq ehtiyacı meydana gətirəcək və yalnız Qazan obrazı deyil, digər obrazlarla da bağlı mövzu aktuallığı doğuracaqdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. İşin əsas obyektini oğuznamə mətnləri təşkil edir. Buraya DQK və digər oğuznamər aiddir. Tədqiqatın birbaşa predmeti Qazan xan obrazının mifoloji strukturunun öyrənilməsidir. Qazan obrazı bir obraz kimi əsasən DQK-də öz səciyyəsinə tapır. Lakin DQK-dən kənar digər örnəklərdə Qazan xan haqqında əlavə bilgiler mövcuddur. Elə bu səbəbdən də Qazan xan obrazının öyrənilməsində DQK əsas yeri tutur, əlavə bilgi gətirən dastan və mənqəbələr isə tədqiqata vasitəçi örnəklər kimi cəlb olunur.

Araşdırmanın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin yazılmasında başlıca məqsəd Qazan xan obrazının örnəyində oğuz-türk mədəniyyətinin arxaik düşüncə tərzindən müasir ictimai-ədəbi davranış spesifikasiyasına uyğun şəkildə adaptasiya olunmasını izləmək, qədim tarixi keçmişə malik olan türk xalqlarının, xüsusilə də Oğuz türklərinin obraz vasitəsilə epos mədəniyyətinə malik olan bir toplum kimi əski və çağdaş dünyagörüşünü, ictimai-siyasi-sosial təşkilat institutunu diqqətdə saxlamaq, oğuzların mifoloji baxışlarının vahid kompleks səviyyədə mövcud olduğunu, kosmoqonik və etnoqonik sistemə malik bir mədəniyyət hadisəsi kimi obraz arealında bir daha müəyyənləşdirmək və oğuz epik ənənəsinin şifahi və yazılı örnəklərinin uzunəsrlilik bir tarixi prosesdən keçdiyini struktur laylar səviyyəsində bərpa edib aşkarlamaq olmuşdur.

Bu tədqiqat işində qarşıda duran vəzifələr aşağıdakı kimi həyata keçirilmişdir:

– Oğuz epik ənənəsinə və qeyri-oğuz epik ənənəsinə daxil olan əsərlərdə Qazan obrazının məlumat səviyyəsində səciyyələndirilməsi üçün epik, mənqəbəvi əsərlər tədqiqata cəlb olunmuşdur;

– Obrazın struktur səviyyələrinin aşkarlanması üçün tədqiqatda olan mətnlər qeyri-ənənəvi formada, struktur-semantik təsnifat prinsipinə əsasən öyrənilmişdir;

– Mövzu, motiv və mifologemlər folklor, sənət, dil və düşüncə səviyyəsində izlənilmişdir;

– Obrazın mifoloji strukturunun aşkarlanmasında əski ritual və ayinlərin spesifikasiyasının qismən öyrənilib tədqiqatda diqqətdə saxlanması nəzərdə tutulmuşdur;

– Diqqətdə saxlanan ədəbi mətnlər sinxron və diaxron istiqamətdə tədqiqatın baxış bucağına çevrilmişdir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Qazan xan obrazı haqqında ən əhatəli şəkildə türk alimi Ali Duymaz “Bir dastan kahramanı Salur Kazan” əsərini yazmışdır¹. Lakin Qazan xan haqqında ümumi bilgiler verən bu əsər də mövzumuzla sıx bağlı deyil. Çünki bu əsər Qazan xan obrazını ümumi şəkildə səciyyələndirir. Ə.B.Ərcilasunun yazdığı “Qazan xan kimdir” məqaləsi də Qazan xan obrazının mifoloji səviyyəsini deyil, tarixi səviyyəsini araşdırır².

T.Hacıyev “Dədə Qorqud: Dilimiz, düşüncəmiz” əsərində Qazan xan obrazının mifoloji strukturunu qismən olsa da, əhəmiyyətli şəkildə tədqiqatə cəlb etmişdir³.

Ş.Cəmşidov da Qazan xan obrazının əsasən tarixi aspektdən öyrənilməsinə can atmış, Qazan xanı Xürrəmilər hərəkatının rəhbəri Babəklə müqayisə etmişdir⁴. Mövzumuza birbaşa aidiyyəti olan ən geniş əsər B.Abdullanın “Salur Qazan” monoqrafiyasıdır. Tarixi-müqayisəli metod əsasında işlənmiş bu əsərdə müəllif Qazan xan obrazının mifoloji səviyyəsini Oğuz-türk epik ənənələrində diqqətə layiq şəkildə araşdırmışdır⁵. M.Seyidov Qazan xan adının etimologiyasına baş vurmuş və özünəməxsus şəkildə Qazan xan obrazının dayandığı mifoloji bünövrənin əhəmiyyətli əsaslarını açıqlamış, Qazan xan haqqında qismən bilgi versə də, qorqudşünaslığa qiymətli töhfə bəxş etmişdir⁶.

Qazan xan obrazının mifoloji səviyyələrinə aid qismən bilgiler çərçivəsində K.Abdullayev də “Gizli Dədə Qorqud” əsərində toxunmuşdur⁷.

Qazan xan obrazının mifoloji strukturunu struktur-semantik metod əsasında araşdıran S.Rzasoy “Oğuz mifinin paradigmaları” əsərində obrazın mifoloji təməlini əhəmiyyətli şəkildə tədqiq etmişdir⁸.

---

¹ Duymaz A. Bir Destan Kahramanı Salur Kazan. İstanbul: 1997.221s.

² Ərcilasun Ə.B. Salur Qazan kimdir?// «Dədə Qorqud» jur. 2003, № 2, s. 3-18.

³ Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz və düşüncəmiz. Bakı: Elm, 1999, s 13-18, 32-34.

⁴ Cəmşidov Ş. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Elm,1977, s 10.

⁵ Abdulla B. Salur Qazan: tarix, yoxsa mif... Bakı: Ozan, 2005, 223 s.

⁶ Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, s 124-125.

⁷ Abdulla K. Gizli Dədə Qorqud Bakı: Yazıçı, 1991, 152 s.

⁸ Rzasoy S. Qğuz mifinin paradigmaları. Bakı: Səda, 2004, 200 s.

Dissertasiyada obrazla bağlı bütün mövcud araşdırmalar diqqətlə öyrənilmiş, onların nəzəri-metodoloji, faktoloji təcrübəsinə konkret şəkildə istinad olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yenilikləri. Oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazı indiyə qədər üç aspektdən öyrənilməyə çalışılmışdır: Epik, tarixi və mifoloji aspekt. Lakin bu tədqiqat əsərinə qədər həmin araşdırmaların, demək olar ki, tamamı yalnız tarixi-müqayisəli və ənənəvi-təsviri tədqiqat prinsiplərinə uyğun aparılmışdır. Elə bu səbəbdən də Qazan xan obrazının oğuz epik ənənəsində bütünlüklə öyrənilməsi mümkün olmamışdır. Çünki struktur-semantik tədqiqat üsuluna əsaslanmadan Qazan xan obrazının mifoloji semantikasının kompleks şəkildə öyrənilməsi mümkün deyil, yalnız müəyyən süjetüstü komponentlərin araşdırmaya cəlb olunması imkan verə biləcək səviyyədədir. Bu natamamlığı nəzərə alaraq bu tədqiqat işi tarixi-müqayisəli metodla yanaşı, struktur-semantik aprobasiya vasitəsilə Qazan xan obrazının oğuz epik ənənəsindəki sistematik rolunu aşkarlamağa xidmət göstərmişdir. Tədqiqatda:

– Qazan xan obrazının mifoloji strukturu Oğuz mifoloji dünya modelinin üzvi struktur ünsürü olaraq araşdırılmışdır;

– Obrazın epik-mifoloji səviyyəsi aşkar edilmişdir;

– Qazan xan obrazının epik-tarixi səviyyədə aparılması aydınlaşdırılmış, tarixi aspektdə araşdırılmasını isə epik tələbatın qanunauyğunluğunun inkar etməsi aşkarlanmışdır;

– Tədqiqatda elm aləminə mətnaltı laylardan struktur-semantik səviyyədə bərpa edilmiş üç mifologem təqdim olunmuşdur.

– Araşdırmada elmi ictimaiyyətə süjetüstü və süjetaltı mətn strukturu səviyyəsində üç motiv bərpa olunub təqdim olunmuşdur.

Tədqiqat işində DQK-dən struktur-semiotik yanaşma əsasında mətnüstü və mətnaltı araşdırma nəticəsində bütöv bir süjet (süjetaltı süjet) bərpa olunub təqdim olunmuşdur. Bu süjet xətti “Uruzun xaqan edilməsi” şərti adı ilə “Xan Uruzun ağası” təyində diqqətə çatdırılmışdır.

İşdə Qazan xan obrazının ritual-mifoloji strukturu aşkarlanmışdır.

Araşdırmada Qazan xanın bir obraz kimi yalnız bədii təcəssüm olması inkar olunmuş, həm bədii-epik, həm mifoloji, həmçinin tarixi bilgilərin informator təfəkkürünün süzgəcindən keçib müxtəlif laylar səviyyəsində struktur təşkil etməsi bərpa olunmuşdur.

Tədqiqat işində Qazan xan obrazının oğuz epik ənənəsində folklorlaşmasının epik-bədii və tarixi-ictimai səbəbləri funksional səviyyədə öyrənilmişdir.

İşdə “transformativ məlumat baqajının” epik ənənə səviyyəsində keçidlər təşkil etməsi diqqətə çatdırılmışdır. Belə ki, DQK-də II-III boyda Qazan xanla, VII boyda Bayındır xanla bağlı ritual etiket qaydası olaraq söylənilən təyinlərin bir abzasa yerləşdirilmiş söz birləşmələri olmadığı, bu təyinlərdən digər boylara, mövzu və motivlərə, hətta DQK-dən kənar epik ənənələrə və eyni zamanda DQK-nin də daxil olduğu bütün oğuz epik ənənəsinə keçidlər mövcud olduğu struktur-semantik səviyyədə aşkarlanıb elmi auditoriyaya elmi-nəzəri metodologiya kimi təqdim olunmuşdur.

Son olaraq onu da deyək ki, gəldiyimiz elmi qənaətlər yekun deyil, gələcək tədqiqatlarda bu mövzuya daha geniş səviyyədə yanaşılmağa çalışılacaqdır.

İşin nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqatda əsasən struktur-semiotik və tarixi-müqayisəli metodlar tətbiq olunmuşdur. İşdə həmin metodların təbii üçün türk alimlərindən O.Ş.Gökyay, Z.Göyalp, Ə.Cəfəroğlu, M.Ergin, Ə.B.Ərcilasun, F.M.Kırzioğlu, B.Ögəl, F.Sümər, Z.V.Toğan və başqalarının, rus alimlərindən V.V.Bartold, A.Y.Yakubovski, V.M.Jirmunski, V.N.Basilov və başqalarının, Azərbaycan alimlərindən Ə.Abid, H.Araslı, M.H.Təhmasib, M.Seyidov, X.Koroğlu, T.Hacıyev, N.Cəfərov, Ş.Cəmşidov, P.Xəlilov, K.Abdulla, R.Bədəlov, A.Rzayev, B.Abdulla, F.Bayat, K.Əliyev, C.Bəydili, M.Kazımoğlu, R.Əliyev, S.Rzasoy, R.Kamal, A.Xəlil və başqalarının tədqiqatları nəzəri-metodoloji bazanı təşkil etmişdir.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işi nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Qazan xan obrazının mifoloji strukturunu öyrənən bu tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti onun Oğuz epik-mifoloji dünya modeli, Oğuznamə eposunun obrazlar sisteminin tədqiqi zamanı verdiyi nəzəri-metodoloji təcrübə ilə, praktiki əhəmiyyəti işdən ali məktəblərin filologiya fakültələrində, folklor və mifologiya ixtisasları üzrə magistratura və aspirantura təhsili zamanı xüsusi kurslarda praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənləşir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun Qorqudşünaslıq şöbəsində hazır-

lanmışdır. Müəllif tədqiqatın nəticələri ilə bağlı Azərbaycanda və xaricdə elmi məqalələrlə çıxış etmiş, işin elmi yeniliklərini konfrans və elmi seminarlarda elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu: Tədqiqat giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“**Giriş**”də mövzunun aktuallığı, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın obyektini və predmeti, işin nəzəri və praktik əhəmiyyəti, elmi yenilikləri, nəzəri-metodoloji əsasları və aprobeiasiyası haqqında danışılır, mövzu ilə bağlı araşdırmalara qiymət verilir. Dissertasiyanın “**Oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazının funksional statusu**” adlanan I fəslə iki yarım fəsildən ibarətdir. I fəslin əvvəli olan ilk yarım fəsil “Qazan obrazının xan statusu və zoomifoloji modelinin semantikasi” adlanır. Bu yarım fəsildə ilkin olaraq göstərilir ki, Oğuz epik ənənəsində xan titulu iki statusda iştirak edir:

1) Xan – ali idarəçilik institutunun (DQK-də Qalın Oğuzun) başçısı kimi (ictimai-sosial, siyasi status)

2) Xan – şəxsi keyfiyyətlərin göstəricisi olan rütbə kimi (fərdi status)

DQK-də yalnız Bayındır xan birinciyə, Dirsə, Buğac, Beyrək və s. xanlar isə ikinciyə, Qazan xan isə hər ikisinə aid olaraq üzə çıxır. Lakin hər iki funksiya Oğuz Kağan paradiqması olduğuna görə bəzən bu anlamlar mətndə anaxron yarada bilər. Məsələn, Dirsə xan oğlu Buğac xan (I boy) Bayındır xanın buğasını yıxmaq şücaəti göstərdikdən sonra ad almaq şərəfi qazandıqda və ritual icraçısı Dədə Qorqud gəlib ad ritualını həyata keçirdikdə Bayındır xan Oğuz məkanının xaqanı ola-ola, Bayındır xanın öz məkanında belə (Buğa onun buğasıdır və sarayından çıxır) Buğaca bəylik vermək üçün ona deyil, Dirsə xana müraciət edilməsi xanlıq funksiyalarının bir-birinə qarışmasıdır, anaxronudur.

III boyda isə hünər göstərən Beyrəyin Qazanın bəyliyinə (xanlığını) birgünlük alması, hər nə istəsə onu etməyə icazəli olması həm funksiya dəyişməsi, həmçinin statusların yerdəyişməsidir. Bayındır xanın funksiyasının (xanlığının) mətn altında Dirsə xana keçməsi və Qazan xanın funksiyasının (bəyliyinə) Beyrəyə keçməsi yalnız anlamların deyil, statusların da funksionallaşması paradiq-

matik görüntülərin mövcudluğundan irəli gəlir. Yəni bu bir ana-variantın müxtəlif şəkilləri olduğuna görə bəzən funksiyalar da bir-birinə qarışır. Çünki hər nə şəkildə olursa olsun, hansı obraza cəmlənsə cəmlənsin, mahiyyətdə Oğuz xanı və Oğuz xan olaraq da Oğuzun özünü (kosmoloji model) səciyyələndirir.

Başqa bir misal: XI boyda Qazan xanın Oğuz məkanından təcrid edilib sakral məkandan periferik məkana (kafər məkanına) götürülməsi və oğlu Uruz böyüyənə qədər burda qalması, bu müddətdə birinci dərəcəli xanlıq statusunu faktiki olaraq itirməsi (DQK zamanının irəliyə-geriyə gedən (təkrar) hərəkətsiz və yarıhərəkətli-yarıhərəkətsiz zaman olması belə bu anlamı dəyişdirə bilmir) ikinci dərəcəli xanlıq statusunu saxlaması ilə şərtlənir. Məsələn, kafər məkanında belə kafərlərə qələbə çalması (təkurun övrətini qorxuya salması, quyudan çıxması, kafər boynuna minib kafərlərin gözü önündə onu həlak etməsi və s.) xanlıq şəxsi keyfiyyətlərini inikas etdirir¹. Qazan xan obrazının ritual-mifoloji səviyyəsi elə onun xanlıq statusunda cəmlənir və bu statusdan qopan hissələr Qazan xan obrazını bütünlüklə oğuz epik ənənəsində səciyyələndirir. Qazan xan obrazının statusu funksionallaşaraq (bəy, xan, xaqan) epik səviyyədə oğuz epik ənənəsində müxtəlif anlamları ifadə edirsə də, dərinə endikcə də Oğuz mifinin invariant strukturundan qopan paradigmlər kimi üzə çıxır. Qazan xan obrazının ritual kodeksin rəsmi daşıyıcısı kimi iştirak etməsi mütləq onun xan statusundan keçir. Çünki ritualların təşkili xan, xaqan tərəfindən həyata keçirilir, icraçılığı isə ruhani funksiyada çıxış edən şəxslər vasitəsilə baş tutur.

Qazan xan obrazı Oğuz mifinin və Oğuz eposunun paradigması olaraq öncə Oğuz xanın xaqanlığını əsas statusda öz nəzərində cəmləyərək bütün titullarıyla birgə (xan, bəy, bəylərbəyi) DQK-də ali idarəçilik qurumunun başçısı kimi görünür. Qeyd etdiyimiz kimi xaqanla bərabər hüquqlu şəxs olaraq rəsmi törənlərin dəyişməz siması kimi əvəzlənməz funksiyada iştirak edir. Qazan xanın zirvədə qərar tutması, Qalın oğuz elinin faktiki rəhbəri olması onun keyfiyyətlərinin kütləviləşdirilməsi üçün ənənəvi tərənnüm şablonunu doğurur. Lakin bu şablon kimi görünmür. Çünki öz içərisində Oğuz xaqanının şəxsiyyətinin bütövlüyünü ifadə edən irsi, etnik, milli, dini

---

¹ Kitabı-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988. s 116-117.

və s. maddi-mənəvi yaşantının anlamlarını daşıyır: “Bir gün Ulaş oğlu, Tülü quşun yavrusu, bizə miskin umudu, Amit soyunun aslanı, Qaracığın qaplanı, Qonur atın iyəsi, Xan Uruzun ağası, Bayındır xanın göygüsü, Qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası Salur Qazan yerindən turmuşdı”¹.

Diqqətlə yanaşdıqda aydın görünür ki, bu sözlüklərdə yekdil olmayan müxtəlif məlumat anlamı və *dünyagörüşü forması cəmlənmişdir*. Elə bu baxımdan da bu ritual törənə, boy başlanğıcında olan mərasim faktoruna yalnız Qazan xanın titulları kimi baxmaq *özünü doğrultmur*. Bu sözlüklərə Qazan xanın xanlıq dərəcəsinin ifadəsi olaraq ad tapmağa çalışsaq, şübhəsiz ki, “xan öyüncü” ifadəsi ritual fəaliyyəti daha çox aydınlaşdırır. Çünki bu təyinlər bütünlüklə Qazan xanın xan statusunu proyeksiyalandıra bilər. Eyni zamanda bu sözlüklər mətnə kod açarı rolunda çıxış edib bütünlüklə Oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazının müxtəlif fəaliyyətlərini özündə cəmləyir. Mətnə hansı bucaqdan baxılırsa baxılsın, xan öyüncüləri təyinlərinə gəlib çıxmaq məcburiyyəti meydana çıxır. Elə bu səbəbdən də bu təyinlər ardıcıl formada araşdırmaya cəlb olunmuşdur.

I yarımfəsildə daha sonra Qazan xan obrazının “Zoomifoloji modeli”nin semantikasını aşkarlanmışdır. Belə ki, Oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazının mifoloji strukturu bir bütöv sistem olub, müxtəlif semantik səviyyələrdən təşkil olunur. Bu sistemdə zooloji səviyyə ilkin, arxaik semantika kimi diqqəti cəlb edir. “Tülü quşun yavrusu”, “Amit soyunun aslanı”, “Qaracığın qaplanı”, “Qonur atın iyəsi” kimi təyinlər bu cəhətdən araşdırılmışdır.

“**Tülü quşun yavrusu**” təyin-titulunda göstərilir ki, “Tülü quşun yavrusu” təyini mifologem olaraq aşkarlanır. Bu anlamın eyni zamanda mətn boyu səpələnmiş, müxtəlif sözlüklərlə ifadə olunan, lakin anlam baxımından eyni semantik cərgəyə aid olan digər mifologemlər ilə bir mifoloji kompleksdə mif motivi olaraq birləşməsi, mətnə əhəmiyyətli struktur səviyyələri meydana çıxarır. “Tülü quşun yavrusu” inanc işarəsidir. Günəşi simvolizə edir. Oğuzun işıq anlamını proyeksiyalandırır.

---

¹ Kitabı-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988.s 42.

“Amit soyunun aslanı” təyininə isə tədqiq olunub aydınlaşdırılır ki, oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazının mifoloji strukturunun təhlili zamanı aktual zoomentemlərdən biri **“Amit soyunun aslanı”** qəlibidir. Bu qəlib iyerarxiya işarəsidir. Ali statusu bildirir.

“Amit soyunun aslanı” təyin-titulu da zoomifoloji kompleksin semantik səciyyəsi olaraq epik ənənədə özünü göstərir. Oğuz epik ənənəsində “amit” sözü ilə Oğuz, “aslan” sözü ilə xaqan (qağan) işarə edilmişsə, “soy” sözü ilə də mətnə rast gəldiyimiz, Basatın dilində fəxrlə ünvanlanan “qaba ağac” ifadəsi işarələnmişdir.

Bu söz birləşməsinin semantik açımı onun mahiyyətini üzə çıxarır. “Amit soyunun aslanı” ifadəsinin Oğuz soyunun (Qaba ağacının) aslanı (xaqanı) olması mətnə təsdiqini tapır.

Qazan xan obrazının mifoloji strukturunun aydınlaşdırılması baxımından **“Qaracığın qapları”** semantemi də ciddi informasiya verir. Təhlil göstərir ki, bu mifoloji struktur vahidi ilk növbədə məkan və rütbə işarəsidir. DQK mətnində coğrafi-inzibati Oğuz məkanını və ali statusu inikas edir. Qaracığın toponim olaraq qəbul edilən tədqiqatçılar əksərən dağ anlamında Qaracığ dağını anlayışını ifadə etdiyini bildirmiş, lakin bu dağın hansı ərazidə yerləşdiyini barədə yekun fikrə gəlməmişlər. Z.Gökəlp dağ olduğunu qeyd etmiş, eyni adlı dağın Mosul yaxınlığında da olduğunu bildirmişdir. Xüsusən də bu dağların Türkmənistanda yerləşən Qaracığ dağına bənzədiyinə görə bu adı aldığı qeyd etmiş, E.Rossi də bu fikri dəstəkləmişdir. Bundan əlavə Qaracığ dağın Xorasan vilayətində-Bəlxədə (M.F.Qırzioğlu) Cənubi Azərbaycanda (H.Araslı) da yerləşdiyini barədə tədqiqatçılar bilgi vermişlər. M.Qaşqari lüğətində Qaracığ dağı Çebeli-Qaracığ adı ilə göstərilmişdir. Eyni zamanda Qaşqari Qaracığın Oğuz şəhərinin adı olduğunu söyləmişdir. “Karaçuk: Fərab şəhərinin adı: Bu Oğuz şəhərlərindən biridir”¹. Əbülqazi Bahadır xanda da Qaracığ olaraq (bu yazılışda vav (u) səsi yoxdur)² dağ anlamında “Qaracığ kimi işlənmişdir”³.

¹ Kitabı Dədə Qorqud Ensiklopediyası. İki cildə, II cild. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000, s 170.

² Kitabı-Dədə Qorqud Ensiklopediyası. İki cildə, I c. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000, s 416 (205).

³ Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərə-i-Tərkimə (Türkmənlərin soy kitabı) / Rus dilindən tərcümə edilən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və biblioqrafiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası N-PB, 2002, s 75.

F.Sümər L.V.Toğana istinadən onun örnək göstərdiyi Ş.Ə.Yəzdinin “Zəfərnəmə” əsərində Karacuk (Qara-cuq) dağından söhbət getdiyi və bu dağın M.Qaşqarının və Ə.Bahadır xanın bəhs etdiyi eyni dağ olduğu, sonra isə adının Kara tay adlandırıldığı barədə bəhs açır¹.

T.Hacıyev Qaracuc dağını Qarabağın indiki Xocavənd ərazisindəki dağ silsiləsi olaraq göstərir.Eyni zamanda müəllif Qaracucun qaplanı təyini sistemə daxil olaraq götürərək bu təyində Qazan xanın atasının və Bayındırın adları ilə yanaşı Qaracuc Çobanın adının da bəylik alandan sonra ən qüvvətli şəxs olaraq bu sistemə daxil olduğu və Qazan xanın ondan da üstün olduğunun işarəsi olaraq Qaracucun qaplanı olması qənaətinə gəlir².

S.Babayev, N.Babayev Qaracucun Naxçıvan şəhərinin cənubunda qədim kənd olduğunu və təyinin bu kəndlə bağlı olduğunu iddia edir³.

F.Sümər ərəb coğrafiyaşünası, səyyah əl-İstəxriyə istinadən Qaracucun (Karaçuk) “Sır-dərya çayının orta yatağındakı Fəraq olduğu fikrini irəli sürür və XI əsrə qədər Fəraqın Karacuk adı daşdığı qeyd edir.

Bizim fikrimizcə, Qaracuc sözünün toponim və hidrotoponim olaraq götürülməsi (dağ, kənd, şəhər, çay sahili) və s. anlayışlar konkret bir məkanı deyil, bütün Oğuzu (DQK-də Qalın oğuzu) modelləşdirir. Bizim fikrimizcə Qaracuc dağ deyil, Qara Ucuq olaraq Oğuz boy birləşməsidir, iki tayfadan biridir. Lakin dağ assosiasiyası həm bu adın şərafini yüksəldir, həmçinin Oğuz düşüncəsində eyni anlam daşıyan mənaları məqsədə doğru yönəldir.

Qazan xan obrazının mifoloji semantikasının aşkarlanması istiqamətində «*Qonur atın iyəsi*» qəlib-formulunun təhlili göstərir ki, bu mənə vahidi bir mənsubiyyət işarəsidir. Xan təyini kimi dərəcə müəyyən edir. Şəriksiz təyindir. Yalnız Qazan xana məxsusdur. Qaraca “Çobanın üç yasarı tana dərindən sapanının ayasıdır”⁴

¹ Sümər F. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, s 55,56.

² Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz və düşüncəmiz. Bakı: Elm, 1999, s 7,32.

³ Kitabı Dədə Qorqud Ensiklopediyası. İki cildə, II cild. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000, s 171.

⁴ Kitabı-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadənin. Bakı: Yazıçı,1988. s 48.

deyilməklə “ayası” sözünün sapandın əsas hissəsi mənasında işləndiyini görürük. H.Araslı “aya” sözünü, yiyə, sahib (Qonur atın ayası) və sapandın daş qoyulan yeri (sapandın ayası) kimi təqdim etməklə məhz bu sözlərin omonim olduğunu göstərmişdir¹. Sapandın əsas hissəsi onun daş qoyulan yeridir və mətn özü sapandın ayasını digər yerləri ilə müqayisədə əsas hissə kimi diqqətə çatdırır: “Çobanın üçyasar tana dərindən sapanının ayasıydı, üç keçi tüyündən sapanının qollarıydı. Bir keçi tüyündən çatlağucıydı. Hər atanda on iki batman taş atardı”².

Sapandın ayası digər yerləri ilə müqayisədə daha böyük heyvan dərindən hazırlanmaqla və ayası tərəfindən heyrətamiz şəkildə on iki batman daş atmaqla məhz ayası sözünün əsas hissə anlamını mətn lüğətində təsdiqləyir. Elə təbiətdə də bu sözün əsas hissə anlamında botaniki sahələrdə işləndiyini görürük. Bu barədə oxuyuruq: “Yarpaq, adətən, fizioloji prosesləri yerinə yetirən enli ayadan və ayanı zoğa birləşdirən saplaqdan ibarətdir. Ayası olmayan yarpaq oturaq yarpaq adlanır”³.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu söz əlin içi kimi izah olunmaqla yenə də əsas hissə anlamında olduğu görünür. Əlin barmaqlardan başqa olan hissəsi aya adlanır⁴. Məhz bu söz bir söz birləşməsində omonim olaraq iştirak edib, həm Qonur atın ayası olan Qazanın onun yiyəsi, sahibi olmasını göstərir, həmçinin Qazanı qonur atın əsas hissəsi kimi strukturda işarələyir. “Əyə” omoniminin “əsas hissə” ilə əlaqədar mənasına gəlincə, həm strukturda ritual-mifoloji dünya modelinin Oğuz variasiyası olaraq, həmçinin tarixi-dialektik mərhələnin nümayişi kimi təzahür edən atın bir hissəsi olmaq epik mətnin ifadə planında “At igitin yarısıdır”, yaxud “At igitin yarısından artıqdır” kimi klisələşmiş deyimlərdə özünü göstərir.

---

¹ Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib edən H.Araslı. Bakı: Gənclik, 1977, s.160

² Kitabı-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988. s 48

³ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, V cild. Bakı: 1981, s 90

⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Tərtib edən Orucov Ə. 4 cildə, I cild. Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1964, s 67.

Qazan xan Qonur atın ayası (yiyəsi və yarısı) olması ilə obrazlar sisteminin mərkəzi obrazı olmasını işarələyir. Məhz Qonur atın Qazan xanın təyinləri arasında yer tutması da psixi-assosiativ şəkildə bu niyyətə xidmət edir. Belə görünür ki, Qonur atın yiyəsi Qazan yox, bir başqası olsa idi onun yüksək statusu diqqət çəkə bilərdi. Elə buna görə də Qazan xanın yiyəliyi də təsadüfi xarakter daşımayıb Qazan statusunun üstünlüyünü təkrar informativ səviyyədə təsdiqləyir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin “Antropomifoloji model” adlanan ikinci yarımfəslində Oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazının mifoloji strukturunun öyrənilməsi üçün antropomifoloji modellərin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bunlardan “Ulaş oğlu”, “Xan Uruzun ağası”, “Bayındır xanın göyğüsü” və Salur (Qazan) təyin-qəlibinin öyrənilməsi ehtiyacı meydana gəlmişdir. Bunlardan ilk öncə diqqəti “Ulaş oğlu” təyin-qəlibi cəlb edir. Bu, hər şeydən öncə soy işarəsidir, atanı inikas edir; əcdadı (Oğuzu) assosiasiya edir. Epik mətnində Qazan xanın “Ulaş oğlu” bildirilməsi təsadüfi xarakterdə deyil. Qazan xan Salurlardan olduğuna görə Salurlarda şərəfli ad sayılan Ulaşın onun atası olaraq mətnə düşməsinə ən azından ona görə ehtiyac var ki, Qazanın xanlıq şərəfini əsaslandırсын. Rəşidəddin “Oğuznamə”sində “Ulaş” adı çox hörmətlə xatırlanır: “Salur boyundan olan Ulaş və Ulad adlı iki nəfər” Oğuz xanın nəvəsi kimi göstərilən Dib Yavqu ilə görüşür və Dib Yavqu onlar haqqında deyir: “Məmləkəti olduğu kimi saxlaya bilmək bilik və bacarığı göz qabağında olan bu iki kəsin sözüne qulaq asmaqla mümkün olar”¹. Əbdülqazi “Oğuznamə”sində isə iki şəxsin deyil, yalnız Ulaşın haqqında bilgi verilir². Təbiidir ki, belə bir mühüm şəxsiyyətin (Ulaşın) Qazan xanın atası olması onu həm Oğuz zamanına yaxınlaşdırır, həm Oğuz soy baxımından yaxın edir, həmçinin “Qalın Oğuzun dövləti” olmasının şərəfini təmin edir.

---

¹ Rəşidəddin F. Oğuznamə / Fars dilindən tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifi R.M.Şükürovanındır. Bakı: Azərbaycan Dövlət NPB, 1992. s. 41.

² Əbdülqazi Bahadır xan. Şəcəreyi-Tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı) / Rus dilindən tərcümə edən ön söz və illüstrasiyaların müəllifi və bibliografyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, NPB, 2002, s. 73.

Halbuki Əbülqazi “Şəcərəyi-Tərakimə”də nəsil şəcərəsini göstərəkən Qazan xanın atasının Ulaş deyil, Enkeş olduğunu göstərir. Lakin Əbdülqazidə də məlumatlar çox ziddiyyətlidir. Ulaş haqqında eyni məlumatı verən Ə.Bahadır xan Enkeşi gah Qazan xanın kəndxudası, gah da atası kimi göstərir¹.

Ancaq buna baxmayaraq, bir fakt maraqlıdır ki, hər iki Oğuznamə yazarı mənqəbəçi olaraq Ulaş haqqında verdikləri məlumatda onun Oğuz xanı gördüyü və ona yaxın olduğu barədə eyni hadisəni təsvir edir ki, bu da Qazan xana epik obraz olaraq xüsusi dəyər verir.

Qazan xan obrazının öyrənilməsi istiqamətində “Xan Uruzun ağası” qəlib modelinin təhlili göstərir ki, bu, ilk növbədə soy və mənəşə işarəsidir. Ali təsisatı ifadə edir.

“Xan Uruzun ağası” təyini yalnız Qazan xanın oğlunu ifadə etmək üçün xan öyünləri cərgəsində yer alır. Lakin Qazan xana məxsus olan bu təyin Bayındırı da təyinlərin şərikli tərəfi kimi assosiasiya edir. Çünki Bayındır xan da Xan Uruzun babasıdır. Elə bu təyin III boyda Osmanlı türkcəsinə uyğun olaraq Xan Uruzun ağası deyil, Xan Uruzun babası şəklində əlyazma nüsxəsində işlənmişdir². Ancaq Azərbaycan türkcəsində oxunarsa bu söz ata mənasında deyil, baba mənasında da işlənə bilər. Təbiidir ki, biz bu oxunuşu iddia etmirik. Mətn bu sözün Qazan xana ünvanlanan Osmanlı türkcəsinə uyğun “ata” sözünü aydın göstərir. Lakin Bayındır xan təyinlərin şərik tərəfi və Xan Uruzun babası olduğuna görə bu təyin sözlüklərin fərqli dil faktını situativ fakta çevirərək Qazanla birgə Bayındırı da göz önünə gətirir.

Qazan xanın “Xan Uruzun ağası” təyini xaqan Bayındırdan sonra Uruzun atası olaraq xan Qazanın yüksək statusunu göstərir. Bu anlamda bu öyünc xan öyüncü cərgəsinə daxil olur, xan Uruzun ağası və xan Uruzun ağası olmaq xüsusi bir dərəcəni müəyyən etdiyi üçün xan təyinləri arasında yer alır. Oğuz mifinin paradigmatik

---

¹ Əbülqazi Bahadır xan.Şəcərəyi-Tərakimə(Türkmənlərin soy kitabı)/ Rus dilindən tərcümə edən ön söz və illüstrasiyaların müəllifi və biblioqrafiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı. Bakı:Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, NPB, 2002, s 76, 97, 100.

² Kitabı-Dədə Qorqud Ensiklopediyası. İki cildə, I c. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000, s 511 (110).

təzahürü olaraq bu təyin kosmoloji-etnoqonik Oğuz strukturunun soy aktı üzərində dayanmasından qaynaqlanır.

Qazan xanın mifoloji semantikasını açıqlayan **“Bayındır xanın göygüsü”** antropoqəlibi isə ilk növbədə qövmi mənsubiyyət (əqrəbəliq) işarəsidir, status göstəricisidir. İlk növbədə bu onu göstərir ki, Qazan xan Bayındır xanın qızını almışdır, bu səbəbdən də onun küyəküsüdür. Demək küyəkü indiki kürəkən sözünün daha arxaik şəklidir. Bəs nə üçün Qazan xanın təyinləri arasında Bayındır xanın küyəküsü olmaq təyini yer alır? Çünki əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi Qazan xanın öz statusundan əlavə ona artıq dərəcə bəxş edən digər statuslar da bu təyinlər cərgəsində ritual etiketi olan xan öyünləri kimi yer almaqdadır. Xan Uruzun ağası olmaq Qazan xana şərəf bəxş etdiyi kimi, Qalın Oğuzun xaqanı xanlar xanı xan Bayındırın kürəkəni olmaq statusu əlavə dərəcə qazandırır və Qazan xanın ali dərəcəsini ifadə edir.

Qazan xanın Bayındır xanın küyəküsü (göygüsü, köygüsü) olmasının nə üçün xan öyünləri cərgəsində yer tapması mətn tədqiqində aydın olur. Burada xaqana (Kağana) bağlanmaq ənənəsi vardır ki, bu bütün türk dövlətçilik tarixində, mifoloji-ictimai-kütləvi ədəbiyyatlarda xüsusi təyinat olaraq özünü göstərir. Özünü soy mərətbəsi ilə Oğuz xana və s. xaqanlara da bağlamaq ənənə formasında olmuşdur. F.Sümər dövlət quran türk sultanlarının mühüm bir qisminin – qaraqoyunluların, ağqoyunluların, qaramanlıların, osmanlıların, Elxanilərin, “İrandakı son türk xanədanı olan Qacarların” və s. özünü Oğuz soylu hesab etməsini və Oğuz xaqana bağlamasını istinadlarla vermişdir¹. Ə.Tehrani “Kitabi Diyarbəkriyyə” əsərində Uzun Həsənin nəsil şəcərəsi içərisində əcdad kimi Oğuz xanı göstərir². Ümumiyyətlə, F.Sümərin diqqət çəkdiyi osmanlıların və digər türk soyluların özünü Oğuz xana bağlaması əslində tarixi-genoloji baxımdan aydındır. Çünki Oğuz tayfalarının özünü Oğuz xaqana bağlaması həm soy, həm də şərəf nəzər nöqtəsindən təbiidir. Lakin monqol mənşəli Elxani xanədanında Qazan xan, Olcaytu və Əbu Səidin vəziri olmuş F.Rəşidəddinin³ və özünü monqol mənşəli

---

¹ Sümər F. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, s. 176, 177, 347, 348.

² Əbubəkr Tehrani. Kitabi-Diyarbəkriyyə / Fars dilindən tərcümə edən, ön söz və şərhlərin müəllifi R.Şükürova. Bakı: Elm, 1998, s. 46.

³ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, VIII cild. Bakı: 1984, s. 142.

hesab edən Əbülqazi bahadır xanın¹ Oğuz Kağan və onun şəcərəsi haqqında yazdıqları Oğuznamələr, F.Sümərin də qeyd etdiyi kimi, böyük bir “türkçülük və ya Oğuzçuluq cərəyanının”² olmasından da irəli gələ bilər.

Bayındır xanın küyəküsi təyini xaqana bağlanmaq ənənəsindən qaynaqlanan mif paradiqması kimi Oğuz mifoloji strukturuna bağlılığını əks etdirir.

Qazan obrazının mifoloji strukturunun tədqiqi istiqamətində “**Salur (Qazan)**” təyin-qəlibinin öyrənilməsi göstərir ki, bu, şəxs işarəsidir. Obrazlar sistemində mərkəzi obrazı işarələməklə soy baxımından eyni xana bağlanır. Salur Qazan birləşməsində görün-düyü kimi iki antroponim, yaxud bir etnonim, bir antroponim özünü göstərir. Salur tayfa adı kimi, Qazan isə şəxs adı kimi fikrimizi təsdiqləyir. Lakin nəzərə alınsa ki, Salur özü də şəxs adıdır, daha səhihi Oğuz xanın nəvəsinin adıdır, o zaman antroponimin etnonimə çevrilməsinin məntiqiliyi aydınlaşır. Ümumiyyətlə, tayfa təsnifatından bilindiyi kimi hər tayfa bir əcdaddan törəyir, tayfalar birləşərək etnos yaradır, bu silsilə ilə ad tayfa və məkan bir-birinə bağlanır. Antroponimdən etnonim, etnonimdən toponim törəyərək antro-etno-toponim səciyyəsi yaradır. Oğuz əcdad kimi, Oğuz tayfa kimi, Oğuz məkan kimi və s. Salur Qazan birləşməsi də bu baxımdan özündə əcdad, tayfa və “Salur Qazan eli” anlayışı ilə məkan səviyyəsini nümayiş etdirir. Salur Qazanın tarixi kontekstdə araşdırılması epik qanunauyğunluq gərəyindən zəif şəkildə aparıldığından burada epik səviyyədə bu mənsubiyyət səciyyəsi haqqında bəhs açmağa daha çox ehtiyac vardır. Qeyd edək ki, hər bir obraz kimi Salur Qazan obrazının da əsasında bir neçə tarixi tip (prototip) dayanır. Məlumdur ki, müxtəlif şəxslərin fərdi xüsusiyyətlərindən alınan cizgilər bir obrazda cəmlənir. Qazan xan obrazı da bu baxımdan istisna təşkil etmir. Məhz obraz Salur Qazan mürəkkəb adıyla daha çox tanındığı üçün eyni zamanda Salur əcdad və tayfa ifadə etməsi səbəbindən Salur Qazanın Salurla bağlılığı diqqət mərkəzində olmalıdır. Çünki obraz

---

¹ Əbülqazi Bahadır xan. Şəcəreyi-Tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı)/ Rus dilindən tərcümə edən ön söz və illüstrasiyaların müəllifi və bibliografiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, 2002, s.45.

² Sümər F. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, s.177.

spesifikasını dərindən araşdırmaq obrazın söylədiyi açar sözlərlə mümkündür. Salur sözü məhz bu mahiyyətdə DQK-də diqqət çəkir.

Beləliklə, diqqət çəkdiyimiz təyin-titullar ilə Bayındırın, əsasən də Qazan xanın Oğuz cəmiyyətində xan statusu işarələnir. Salur Qazan xan-xaqan statusunun daşıyıcısı olaraq Oğuz xaqan (Oğuz xan) invariantının paradiqması kimi xaqan arxetipini ifadə edir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**Qazan xan obrazının sosio-mifoloji modeli və ritual-mifoloji strukturu**” adlanır. Bu fəsil də iki yarım fəsildən ibarətdir. Bu fəslin birinci yarım fəslı “Sosiomifoloji model”¹ adlanır. Bu fəsildə Oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazının mifoloji strukturunun aşkarlanması üçün onun sosiomifoloji və ritual-mifoloji kontekstlərdə təhlili zəruridir. Sosiomifoloji yanaşma bizə obrazın sosial-mifoloji struktur qatlarını, ritual-mifoloji yanaşma isə ritual-mifoloji səviyyələrini aşkarlamağa imkan verəcəkdir.

Qazan xan obrazının sosiomifoloji kontekstdə təhlili zamanı “Bizə miskin umıdı”, “Qalın Oğuzın dövləti, “Qalmış yigit arxası”, “Türküstanın dirəgi” kimi təyinlər əhəmiyyətli şəkildə iştirak edir. Bu təyinlər arasında “**Bizə miskin umıdı**” model-qəlibi xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu qəlib güc və qurtarıcılıq işarəsidir. Mətnin üst qatında xanlığı, alt layında mədəni qəhrəmanı işarələyir. Öncə onu qeyd edək ki, bu ifadə “bizə miskinlərin umudu olan” anlamında oxuna bilər. Lakin bizə miskin umıdı kimi deyil, bezə miskin umıdı şəkildə oxunsa daha düzgün olar¹. Çünki bu sözün ifadə etdiyi anlamın daha asanlıqla qavranılması üçün şəxs əvəzliyi deyil, ümumi ismi əks etdirən söz olaraq aydınlaşdırılması müəyyən fikir dolaşılığının qarşısını ala bilər. “DQK-nin izahlı lüğətində (O.Ş. Gökyanın lüğətindən istifadə qaydasında hazırlanan bu lüğətin tərtibçiləri T. Hacıyev, İ. Məmmədovdur) bu sözün bizə yox, “bezə” kimi yazılaraq ərəb sözü olan miskin sözünün farsca qarşılığı olan söz kimi miskin, fağır, yoxsul, nəsibsiz və s. kimi anlamları əks etdirdiyini görürük².

---

¹ Kitabı-Dədə Qorqud Ensiklopediyası. İki cildə, I c. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000, s 586 (35).

² Kitabı-Dədə Qorqud Ensiklopediyası. İki cildə, I c. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000, s 133.

Eyni qənaətdə olduğumuz üçün onu qeyd edək ki, bu söz yalnız qıraət tələbatı kimi, yaxud da etimoloji mülahizə kimi deyil, həm də mətn strukturunda təsadüfi olmayan anlam olaraq mühüm səciyyələri ifadə edən söz olaraq diqqət çəkir. Eyni ifadənin Bayındıra da aid edilməsi¹ xaqanlığı və xanlığı, bu ali idarəçilik təbəqəsinin ikili institutunun iki zirvə pilləsini işarələyir.

Bezə miskin umudunun mətnin üst qatında xanlığı, alt qatında mədəni qəhrəmanı işarələməsi yenə də təkrar olaraq Oğuz xanın xanlığının və mədəni qəhrəmanlığının paradıqması olaraq Bayındırı və Qazanı əks etdirməsi bu təyinin arxetip görüntüsü olaraq aşkara çıxmasının struktur bütövü işarələyən düşüncə hadisəsi olmasından xəbər verir.

Qazan obrazının mifoloji semantikasının təhlili kontekstində **“Qalın Oğuzun dövləti”** qəlibinin təhlili göstərir ki, bu, iyerarxiya işarəsidir. Oğuz etnosunun və Oğuz məkanının vahid ali idarəçiliyini işarələyir.

Qazan xanın Qalın Oğuzun dövləti olması kontekst məzmununa tam uyğundur. Qazan iki əsas şəxsdən biri kimi, xüsusilə də daha fəal şəxs olaraq (bu təyin yalnız Qazan xana məxsusdur) Oğuz dövlətçiliyinin təmsilçisi, dövlətin simasıdır. Qalın Oğuzun iki dövlət siması vardır. Bayındır və Qazan xan. Bayındır xan “Qaba ələm götürən Bayındır xan” olaraq anılmaqla dövlətin modeli olmasına diqqət çəkilirsə, Qazan xan “Qalın Oğuzun dövləti” olmaqla bu səviyyədə aşkarlanır.

Qalın Oğuzun dövlətinin xan statusunu ifadə etməsi məhz bu təyinin dövlət anlamında işləndiyini göstərir. Elə bu status göstəricisinin real təzahürü olaraq III boyda Qazan xanın təkrar səviyyədə “Qalın Oğuzun arqası” adlanması da sinonim sözlük olaraq eyni status və funksiyanı diqqətə çatdırmaq üçündür².

Qazan xanın Oğuz mifinin paradıqması kimi Qalın Oğuzun dövləti olması eyni invariant strukturun DQK-də xan öyünləri arasında obraz klişesi olaraq sabitləşməsi Oğuz ali idarəçiliyinin əsas şəxsi olmasından meydana gəlir.

---

¹ Kitabı-Dədə Qorqud/ müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988, s 94.

² Kitabı-Dədə Qorqud/ müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988, s 52.

Salur Qazan obrazının sosiomifoloji semantikasının aşkarlanması istiqamətində “**Qalmış yigit arxası**” qəlib-modelinin təhlili göstərir ki, bu təyinin təsadüfi olmayıb, Oğuz cəmiyyətində sosial ədalətin tərkib hissəsi kimi ən az üç səviyyədə mövcud olan təbəqəni himayə etməsi, onların arxası olmasıyla xüsusi imtiyaz müəyyənləşdirməsi özünü göstərir:

1. Yaşı ötmüş igidlərə – qazilərə ayrılan imtiyaz;
2. Əlil şəxslərə ayrılan imtiyaz;
3. Şəhidlərə ayrılan imtiyaz;

Qalmış igidlərin arxası olmaq onların imtiyazının xan, xaqan səviyyəsində müdafiə olunması deməkdir. DQK-də Bayındır və Qazan xan qalmış yigit arxası, Qazan Qalın Oğuzun arxası kimi diqqət çəkir¹. Beyrəyə isə müsəlmanların arxası olsun deyilir². Elə buna görə də arxa olmaq xüsusi bir status olaraq Oğuz cəmiyyətində sosial-ictimai kodeks kimi ortaya çıxır.

Onu da qeyd edək ki, istər status göstəricisi, istərsə də mifoloji törəmə kimi qalmış yigit arxası təyini bezə miskin umudu təyini ilə yaxın anlam kəsb etdiyi üçün yaxın funksiya daşınmasını göstərməklə bərabər bir təyinə aid olan fəaliyyət və struktur spesifikasiyası digərinə də aiddir. Bu baxımdan Qalmış yigit arxası təyini himayədar xan statusunu diqqətə çatdıran ritual etiketin aşkarlanan ifadə formasıdır.

Qazan obrazının mifoloji semantikasının təhlilinə cəlb olunmuş “**Türküstanın dirəgi**” qəlib-modelinin öyrənilməsi göstərir ki, bu, ilk növbədə məkan işarəsidir. Etnosu da ifadə etməklə status aşkarlayır. Bu təyinin xan öyünləri cərgəsində yer alması çox diqqətəlayiq hadisədir. Türküstanın dirəgi birləşməsi məkan işarəsi olmaqla Bayındır və Qazanın yalnız uçuq və bozoqları birləşdirən Qalın Oğuzun deyil, əksər türk etnoslarını içərisinə alan Türküstan kimi böyük türk məkanının başçısı və arxası (dirəyi arxa mənasında da işləkdir) olduğunu əks etdirir. Təsadüfi deyil ki, Qazan və Bayındır təyinləri arasında Türküstanın dirəgi ifadəsi işləndikdə Qalın Oğuz təyini işlənmir. II boyda Qazan xanın təyinləri arasında

---

¹ Kitabı-Dədə Qorqud /müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988, s 52.

² Kitabı-Dədə Qorqud/müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988, s 54.

Qalın Oğuz təyini işləndikdə isə Türküstanın dirəgi təyini işlənmiş¹. Demək, Qazan və Bayındır xan Türküstanın dirəyi olmaqla nəinki epik kontekstdə, həmçinin tarixi kontekstdə bütün türk məmləkətlərinin arxası, əsası, dirəyi kimi təsadüfən DQK mətnində işarələnmiş. Bu status göstəricisi olub xan öyünləri cərgəsində yer almaqla xaqanlıq mərtəbəsini işarələyir.

Son olaraq onu qeyd etmək ki, “Türküstanın dirəgi” təyini “Qalın Oğuzun dövləti” təyini ilə müqayisədə bir qədər geniş ərazi vahidi olaraq götürülsə də, eyni mahiyyət daşıyır. Elə bu səbəbdən bu təyinin haqqında geniş bəhs açmağa ehtiyac hiss etmirik.

Tədqiqatın ikinci fəslinin “Ritual-mifoloji model” adlanan ikinci yarım fəslində Qazan xan obrazının ritullara söykənən mifoloji strukturu aşkarlanır. Qazan xan obrazının ritual-mifoloji səviyyələri elə onun xanlıq statusunda cəmlənir və bu statusdan qopan hissələr Qazan xan obrazını bütünlüklə Oğuz epik ənənəsində səciyyələndirir. Qazan xan obrazının ritual kodeksin rəsmi daşıyıcısı kimi iştirak etməsi mütləq onun xan statusundan keçir. Çünki ritualların təşkili xan, xaqan tərəfindən həyata keçirilir, icraçılığı isə ruhani funksiyada çıxış edən şəxslər vasitəsilə baş tutur. Qazan xanın xan statusu DQK-də ritual səviyyədə, eyni zamanda mətnüstü təsviri mövzu, süjet və motiv səviyyəsində əsasən aşağıdakı şəkildə aşkarlanır:

1. Xan öyünləri (təyinlər)
2. Ov ritualı
3. Dua ritualı
4. Vərəsəlik törəsi
5. Yəğmə ritualı.

Xan təyinləri, yaxud xan öyünləri barədə əvvəldə bəhs açarkən aydın oldu ki, digər mövzulara da bu təyinlərdən keçidlər vardır. Elə bu səbəbdən də digər məsələlər haqqında qısaca bilgi vermək ehtiyacı yaranır.

İlk öncə diqqəti “*Ov ritualı*” cəlb edir. DQK-də aşkar görünür ki, ov ayini, daha doğrusu kütləvi ov icrası xan statusuna aid olan şəxslərin ixtiyarındadır. Misal üçün, ov hüququ Bayındır,

---

¹ Kitabı-Dədə Qorqud/müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988, s 63,95,42.

Qazan, Dirsə xanda görünür. Bu ov ritualının yalnız xanlar tərəfindən həyata keçirilə biləcəyini göstərir.

Qazan xan obrazı Oğuz mifinin paradiqması kimi ov aktının obrazlaşmasında da Oğuz mifinə bağlanır. Oğuz kağanın kağan statusunun əsas funksiyasından biri kimi ova çıxması, gərgədanı, şunqarı ovlaması DQK boylarının ov səhnələri üçün arxetip rolunu oynayır.

Qazan xanın xan statusunu ifadə edən əhəmiyyətli hadisələrdən biri də **“Dua ritualı”**dır. Bu, Qazan xanın Oğuz cəmiyyətində nə qədər mühüm yer tutduğunu göstərir. Biz dua ritualını diqqətə çatdırarkən məlumdur ki, əsasən Dirsə, Boybörə və Baybicanın düşdüyü çətin situasiyanı nəzərdə tuturuq. Oğuz xanına bəd dua edib onu soy aktının iştirakında aktiv olmağa çağıranların başında xanlar xanı Bayındır xan dayanır (I boy). Baybörə və Baybicanın eyni aktda iştirak etməsinə müsbət aurada fəallıq göstərənlərin başında Qazan xan dayanır (III boy). Qazan xanın xan statusunun təcəssümü olan **“Vərəsəlik hüququ”** haqqında da epik ənənədə söhbət gedir. Ova çıxarkən Aruz Qazana deyir: “Ordun üstünə kimi qorsan? Qazan aydır: “Üç yüz yigidlən oğlum Uruz mənim evim üstünə tursun”¹.

Biz hakimiyyət uğrunda mübarizənin bu şəkildə üzə çıxan gizli və açıq əlamətlərini görməklə bərabər, yalnız onu deyək ki, bu gərgin situasiya xan statusuna aid olan taxta varis təyin etmə (vərəsəlik) vəzifəsi üzərində qurulur. Demək, Qazan xanın xan statusunu səciyyələndirən hadisələrdən biri də **vərəsəlik aktıdır** ki, bu struktur və epik səviyyədə mühüm məsələləri dastanda açıqlayır.

Qazan xan obrazının ritual-mifoloji strukturunun əsasında dayanan **“Yəğma ritualı”** əsas olaraq Aruz-Qazan ziddiyyətləri üzərində qurulur. Yəğma ritualı ən geniş səviyyədə XII boyda özünü göstərir: “Üçoq, Bozoq yığnaq olsa, Qazan evin yağmalardı. Qazan gerü evin yağmalatdı. Əmma Taş Oğuz bilə bulunmadı. Həmin İç Oğuz yağmalatdı.”².

---

¹ Kitabı-Dədə Qorqud/müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 42.

² Kitabı-Dədə Qorqud/müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 123.

Bu mətn aydın göstərir ki, süjet üstündə Qazan xanın evinin yağımalanması aktı süjetatı struktur laylarda daşlaşmış arxaik ritualdan xəbər verir.

Qazan xan obrazının Oğuz epik ənənəsində, əsasən də DQK-də müxtəlif mifoloji-ritual səviyyəsi diqqət çəkdiyimiz kimi “xan təyinləri” kompleksində daha əhatəli şəkildə aşkarlanmışdır. Oğuz mifinin paradiqması kimi Qazan xan obrazının ritual-mifoloji strukturu elə Oğuz ritual-mifoloji strukturunun tərkib hissəsidir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş başlıca elmi müddəa, mülahizə və qənaətlər ümumiləşdirilmiş, mövzunun tarixi-müqayisəli və struktur-semiotik metodlar əsasında aparılan tədqiqatın yekun elmi nəticələri diqqətə çatdırılmışdır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. “Dədə-Qorqud Kitabı”nda siyasi idarəçilik uğrunda mübarizə və varis problemi / “Dədə Qorqud” jurnalı. Elmi-ədəbi toplu. IV (5) Bakı: Səda, 2002, s. 26-35

2. Qazan xan epik düşüncə və tarixi gerçəklikdə / “Dədə Qorqud” jurnalı. Elmi-ədəbi toplu. II (15) Bakı: Səda, 2005, s. 20-28.

3. Mif: araşdırmalar, müddəalar / Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə”. IV uluslararası Folklor konfransının materialları” Bakı: Səda, 2006, s. 500-504

4. Oğuz epik ənənəsində folklor missiya daşıyıcılığı / Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə”/ V uluslararası Folklor konfransının materialları. Bakı: Səda 2007, s 82

5.”Dədə Qorqud Kitabı”nda Oğuznamə/ Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XXV kitab. Bakı: Nurlan, 2007, s. 96-105.

6.Oğuz epik ənənəsində transmissiya: Oğuz Xaqan, Ata Qorqud, Qazan xan”./ Dədə Qorqud jurnalı IV (29) Bakı: Nurlan, 2008, s. 51-70

7.Oğuz invariant strukturunun ritual-mifoloji səciyyəsi kimi “Tülü quşun yavrusu” təyini” / “Dədə Qorqud” jurnalı. Elmi-ədəbi toplu. III (32) Bakı: Nurlan, 2009, s. 41-53

8.A.İslamzadə. “Amit soyunun aslanı” Qazan xan obrazının mifoloji strukturunun funksional təyini kimi”./ Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXX kitab, Bakı: Nurlan, 2009, s. 47-63

9. “Epik gələndə Salur Kazan karakteri Salurun kendi rolündə” (Türkiyə türkcəsində) Motif Akademi. Halk bilimi dergisi. 2011/1 Azərbaycan özel sayısı, s. 112-120. Ankara. Türkiyə.

10.Oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazının “Bizə miskin umud”səciyyəsi./ Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XL kitab, Bakı: Elm və Təhsil, 2012, s 108-135

11. Oğuz epik ənənəsində Salur Qazan obrazının Xan statusu/ Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XLI kitab, Bakı: Elm və Təhsil, 2013, s 138-143

12. Oğuz epik ənənəsində “ Qaracığın qapları” xan statusunun funksional göstəricisi kimi / “Dədə Qorqud” jurnalı. Elmi-ədəbi toplu. IV (45) Bakı: Nurlan, 2012, s. 3-17

Gazan khan character in Oghuz epic tradition

Summary

The investigation consists of introduction, two parts, conclusion and the list of used literature. In the introduction of the dissertation work the actuality of the subject, the object, the aim, duties, the investigating level of the problem, the scientific innovation, the theoretical-methodological principles, the theoretical-applied importance are determined.

In the first part of the dissertation work called “The functional status of Gazan khan character in Oghuz epic tradition” in the examples of artistic-historical-mangaba (mangaba is the legend describing the life style and behavior of the religious people) which includes into Oghuz epic tradition the status of khan, the semantic of zoo-mythological and anthro-po-mythological models are investigated, the semantic levels of some attributes as the indicator of khan status included in the mould of “Khan oyunju” are presented.

In the second part called “The social-mythological model and ritual-mythological structure of Gazan khan character” in order to discover the mythological structure of Gazan khan in Oghuz epic tradition the analysis are investigated in the social-mythological and ritual-mythological contexts, the social-mythological approach gives us to discover the lays of social- mythological structure of the character, but the ritual-mythological approach gives us the opportunity to discover the ritual-mythological levels. In this part the other kinds of titles called “Khan oyunju” are attracted to the investigation. Because these titles can project the khan status of Gazan khan. At the same time these words being the code key in the text can common the different activities of Gazan khan character in Oghuz epic tradition. Looking through the text one can meet the khan oyunju titles in the text. That is why there is a need to form these titles systematically. Just these titles forming the foundation characterize the character of Gazan khan as a character.

In the conclusion the scientific conclusions and total thesis are generalized and in order to full fill the new investigations the perspective directions of the subject are determined.

ОБРАЗ ГАЗАН ХАНА В ОГУЗСКОЙ ЭПИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ

Резюме

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы. Во введении представлена актуальность темы, объект и предмет, цель и задачи исследования, степень изученности проблемы, показаны научная новизна, теоретически-методологические основы, теоретическая и практическая значимость работы.

В первой главе «Функциональный статус образа Газан хана в огузской эпической традиции» исследуется семантика зоомифологической и антропомифологической модели, статус хана образа Газан хана художественно-историко-мангабави образцами, имеющими место в Огузской эпической традиции. В этой главе также представлена одна часть признаков (атрибутов) семантических уровней, включенных в форму «хвастунов Хана» как показателя статуса хан.

Во второй главе «Социо-мифологическая модель и ритуально-мифологическая структура образа Газан хана» в социо-мифологических и ритуально-мифологических контекстах проводится анализ для выявления мифологической структуры образа Газан хана в Огузской эпической традиции. Социо-мифологический подход дает нам возможность для выявления слоев социально-мифологической структуры образа, а ритуально-мифологический подход – ритуально-мифологических уровней. В данной главе также рассматривается определенная часть других признаков (атрибутов) - титулов «хвастунов Хана», потому что в целом эти признаки (атрибуты) могут спроектировать статус хана Газан хана. В то же время эти слова в роли кодовых ключей в тексте в целом охватывают в себе различную деятельность образа Газан хана в Огузской эпической традиции. С какой стороны не рассматривался бы текст, все равно приходится сталкиваться с признаками (атрибутами) хвастунов хана. По этой причине появляется необходимость исследования в последовательной форме данных признаков (атрибутов). Именно эти составляющие основу признаки (атрибуты) характеризуют образ Газан хана как образ.

В заключении диссертации представлены научные выводы и обобщены итоговые положения, сделанные в ходе исследования, а также определены перспективные направления темы для новых исследований.

На правах рукописи

АТИФ ИСЛАМ оглы ИСЛАМЗАДЕ

**ОБРАЗ ГАЗАН ХАНА В ОГУЗСКОЙ
ЭПИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ**

5719.01 – Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологии

Баку-2013